

אריה אולמן

סדר אליהו רבה – קווים ייחודיים של הלשון

לזכר מורי פרופ' יצחק גלוסקא ז"ל

לשון המדרש המאוחר נמצאת במעמד ביניים בין לשון חז"ל ובין לשון הפרוזה העברית בימי הביניים. המדרשים המאוחרים נכתבו בהשפעת המדרשים הקדומים, בעברית חז"לית שחדלה להיות מדוברת, בסביבה דוברת ארמית, יוונית וערבית. מדרש "סדר אליהו רבה" הוא דוגמה לסגנון הפסיפס שבו המחבר משלב יסודות לשוניים שונים בעבודתו, מכניס בה ביטויים וניבים הלקוחים ממקורותיו, לפעמים בהקשרם המקורי ולפעמים מחוץ להקשרם. מאפייני הלשון של "סדר אליהו רבה" הנדונים במאמר זה הם: שימוש חוזר בביטויי מפתח, הרכבת מילים וביטויים לניבים חדשים, שימוש בביטויי הפלגה, הקניית משמעות חדשה לביטוי עתיק, משמעות "הפוכה" לביטוי עתיק, השפעה חזקה של לשון הפיוט, השפעת הארמית.

מבוא: מאפייני המדרש המאוחר ותולדות חקר לשונו

בהגדרת "מדרש מאוחר" הכוונה ליצירות מדרשיות שנתחברו אחרי התפשטות האיסלאם. היצירות שאינן נחשבות למדרשים מאוחרים הן אגדה שבתלמודים, מדרשי הלכה (מכילתא דרבי ישמעאל, מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, מכילתא דברים, ספרא, ספרי במדבר, ספרי דברים, ספרי זוטא במדבר, ספרי זוטא דברים), מדרשי אגדה קדומים (בראשית רבה, ויקרא רבה, איכה רבה, אסתר רבה, שיר השירים רבה, רות רבה, פסיקתא דבר כהנא, ספרות ההיכלות). שאר היצירות המדרשיות נחשבות למאוחרות. מחקרי הלשון על המדרש המאוחר שנעשו עד כה אינם רבים: על ספרות תנחומא-ילמדנו כתבו וורמסר (תש"ע, תשע"ג) וברגמן (תשס"ד, עמ' 181, וכן עמ' 270, הערות 69, 70), על שמות רבה – חירון-בלנק

מים מדלן, 25–26 (למדין מן ההגדות), תשע"ד-תשע"ה

(Girón Blanc, 1986), על מדרש אגור כתב מורשת (תשל"ג), על מדרש חדש על התורה – וכמן (תשע"א). ספר חסידים הגובל במדרש המאוחר נחקר על ידי רבין (תשכ"ט) ועל ידי קוגוט (תשל"ג/1; תשל"ג/2; תשל"ו; תשמ"ד; Kogut, 1984). בסגנון הספרים האלה בולט חיקוי היצירות הקלאסיות. על שפת המדרש המאוחר התבטא בנדויד (תשכ"ז) כך: "זוהי לשון אפיגונית לכל דבר, ספוח משנים קדמוניות, ממש כלשונן המקראית של המגילות הגנוזות" (עמ' 236–238). המחקר בעשורים האחרונים ריכך את העמדה הנחרצת הזאת, אבל אין עוררין על הטיב התנייני של לשון המדרש המאוחר. וורמסר (תש"ע) ראה בספרות תנחומא-ילמדנו "קשר הדוק בין לשונה ללשון אמוראי ארץ ישראל... שפע של צורות משותפות ובאוצר מילים משמעותי המופיע בשתי חטיבות אלו בלבד" (עמ' 81). המדרש המאוחר מתאפיין בשילוב מילים וצורות מלשון חכמים א ומלשון חכמים ב, בחזרת היסודות המקראיים שנעלמו מלשון חז"ל; אלו צמודים לאלו והסגנון נראה אקלקטי (מורשת, תשל"ג, עמ' 187–188). מחברי המדרש המאוחר "מרשים לעצמם חירות גמורה במקורות" (צוקר, 1955, כא, הערה 6). עם זאת, לשון זו שונה בטיבה מזו של המדרש הקלאסי: הארמית הגלילית נעלמת, כמות המילים השאלות מיוונית הולכת ופוחתת, היצירות כתובות בעברית ספרותית ללא סימני שפת הדיבור, עם הקווים הייחודיים של הלשון הכתובה. הרקע התרבותי של יצירות המדרש המאוחר השפיע על טיבן: אחרי הכיבוש המוסלמי עולה השפעת הספרים החיצוניים על היצירה המדרשית; חכמי המשנה והתלמוד דחו ספרות זאת, אולי במסגרת המאבק נגד הנצרות. ההשפעה הזאת ניכרת גם בצורת היצירות: אין אלה אוספים וליקוטים של מאמרים או דרשות, אלא מסות וספרים שניכר בהם מבנה וסדר פנימי (Herr, 2006, pp. 184–185), שמות החכמים בעלי הדרשות נזכרים במידה פחותה (Strack and Stemberger, 1992, p. 239).

סדר אליהו רבה – הלשון והסגנון

סדר אליהו רבה נתחבר בערך בשנת 970 במזרח התיכון.¹ הוא נשתמר בכמה כתבי יד, קטעי גניזה ודפוסים קדומים, וביניהם יש הבדלי נוסח לא מעטים.

¹ כך עולה מנוסח המדרש עצמו, פרק כט: "משחרב בית אחרון עד עכשיו תשע מאות שנה". ראו דיון אצל בראנד, תשל"ג, עמ' 615.

מפעל המילון ההיסטורי מתבסס בעיקר על כתב יד וטיקאן 31² משנת 1073, על דפוס ראשון ויניציאה שנ"ח ועל קטעי גניזה; מהדורת א' פרידמן-איש-שלום (1902) יצאה לאור על סמך כתב יד וטיקאן 31. חוקרים אחדים דנים בשתי יצירות – סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא – כמקשה אחת, מפני שהן מובאות יחד בכתבי יד ובדפוסים. אבל המחקר המודרני מניח שסדר אליהו זוטא נתחבר באירופה (סימונסון, תשכ"ז), ואילו סדר אליהו רבה – במזרח התיכון; כמו כן, קווים לשוניים ייחודיים של סדר אליהו רבה אינם נמצאים בסדר אליהו זוטא, לכן הפרדנו ביניהם בדיוננו.

הלשון והסגנון של מדרש סדר אליהו רבה זכו למספר סקירות מהיבטים שונים. מרגליות (תשי"ג), בראנד (תשל"ג) וגרינץ (תשכ"ט) דנו בכמה עניינים לשוניים במטרה לתארך את המדרש; אורבך (תשי"ז) תיאר בכלליות את סגנון החיבור ואסף תופעות לשוניות וסגנוניות מהפרק הראשון; קרופ (תש"ם) דן בענייני הנוסח. בצדדים הרעיוניים של המדרש עסקו אלבוים (תשמ"א; 1992), פינשטט (תשנ"א) וקדרי (תשס"ג). בסגולות הסגנוניות של המדרש – משלים ודמות המספר – עסקה שטיין (תשע"א). סגנון המדרש הזה מובנה ומלוכד, הוא איננו אוסף אגדות ודרשות אלא יצירה ספרותית שהתחברה בכוונה תחילה. "חסרה בו עממיות" (אורבך, תשי"ז, עמ' 184), יש בו "אחדות של רגש ומחשבה, סגנון ומבנה" (Tanna debe Eliyahu, 1981, p. 3). שטיין (תשע"א) קבעה כי "את הפיתוח הפואטי של החיבורים הללו [פרקי דרבי אליעזר וסדר אליהו רבה] יש לראות מצד אחד לאור ציר דיאכרוני, כלומר כפיתוח מגמות אופייניות למדרש הקלאסי לעמדת קומפוזיציות רחבות [...] ומצד אחר, בהקשר הסינכרוני, נראה שדגם הספרות הערבית [...] מוצא את ניצני ביטוי [...] בסדר אליהו" (עמ' 91).

הרקע של לשון סדר אליהו רבה יתבהר יותר לאור ההנחה שמחברו לא ידע יוונית ולטינית. הנה כמה דוגמאות לכך:

"באותה שעה התיעצו מלאכי שרת, והיו קושרין תיגר לפני הקדוש ברוך הוא" (פרשה כט). הצירוף הזה זר לעברית, בל"ח "קוראין תיגר": "צפה הקדוש ברוך הוא שהוא עתיד לקרות עליה תיגר" (בראשית רבה [תיאודור-אלבק], בראשית יז). אבל במדרש ארץ-ישראלי מהזמן הביזנטי נמצא: "באותה שעה היו מלאכי

² ראו סקירת ההוצאות אצל אלבוים, 2006.

השרת קושרין קטיגור על משה" (אבות דרבי נתן, נוסחא א, פרק ב). נראה שמחבר סדר אליהו רבה לא הבין את המילה היוונית *kategoros* "מאשים, מתקיף", ופירש אותה לאור המילה הארמית-עברית המוכרת לו.

"פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום, ושנת בצורת הייתה, מצאני קודיר אחד, אמר לי, רבי, מאיזה מקום אתה, אמרתי לו, בני מיבנה אני ממקום חכמים ורבנים, אמר לי, רבי, בא ושב במקום שאני מראה אותך, ואני נותן לך חטים ושעורים ופול ועדשים וכל מיני קטניות כולן" (פרשה יח). במילה "קודיר" הכוונה לקסדור (קסטר) – *quaestor*, פקיד בכיר באדמיניסטרציה הרומית. לא ייתכן שהפקיד הזה שבסיפורים אחרים מאיים על החכמים (תוספתא, ברכות פ"ב ה"ג; בבלי, שבת מט, ע"א; יומא יא, ע"א), יקרא לגיבור המדרש "רבי" ויציע לו לדור אתו, דוגמת הסיפור במשנה, אבות ו, ט. גם שיבוש הצורה מעיד על אי-הבנת המילה.

"ואומר וַיִּכְרְה לָהֶם פְּרָה גְדוֹלָה" (מל"ב ו, כג), ואין כירה האמור כאן אלא לשון שלום, כאדם האומר לחבירו שלום עליך מרי כירי" (פרשה ח). רק מי שאינו יודע יוונית יכול לפרש "כירי" כמילת שלום, כי *kyrie* היא צורת יחסת קריאה מ־*kyrios* "אדון". המילה הזאת – "קירי/קורי" – ידועה לתלמודים: "ומכריזין לפניו: סך קירי פלסתר [חשבון האדון כזב]" (בבלי, עבודה זרה יא, ע"ב), "רבי מנחם בשם ריש לקיש אהן דחמי מיטרא נחית ואמר: קורי פלי בריכסון [הארון! הרבה מטר] לוקה משום שבועת שוא" (ירושלמי [ונציה], שבועות פ"ג ה"ח), "כירי [cheiron, גרוע] עבד קירי אדון" (בראשית רבה [וילנא], מקץ, פט, ד). ייתכן שהפירוש המוטעה מושפע מקטעים מספרות תנחומא-ילמדנו: "משל לבן ארכיאטוס שפגע בסמדרקוס והתחיל לשאול בשלומו א"ל קירי מרי אבי" (שמות רבה [וילנא], כי תשא, מו), "מה עשה, השכים אצלו, א"ל קירי בדא, לאחר שעה נכנס אצלו, א"ל אמפרטור, לאחר שעה א"ל שלום עליך המלך" (תנחומא [בובר], מקץ, יא).

מאפיינים של לשון חכמים

המדרש כתוב בלשון חכמים וניכרים בו קווים של לשון המשנה, של התלמוד הירושלמי ושל המדרשים הקדומים (קרופ, עמ' 194–196). המחבר משתמש גם בצורות וביטויים נדירים או יחידאיים בלשון זו, והוא מגלה בקיאות בספרות המדרש שקדמה לו. נביא כמה דוגמאות:

"צפה שתולדותיו מקציפות" (פרשה א) – "שהקציפו ואמרו למה נגפנו ה'" (קהלת רבה [וילנא], ה, טז).

“גדול פוסטון שעשה אלישע עם מלך ישראל יותר מכל מלחמות שעשה יורם בן אחאב מלך ישראל” (פרשה ח) – “בשעה שיצא למלחמה עשו לו סיעה פיסטון³ וירד מלאך והצילו” (בראשית רבה [תיאודור-אלבק] לך לך, מו).

“משנמלך אברהם אבינו בעולם, שנאמר נשיא אלהים אתה בתוכנו” (פרשה ו) – “זה שאול שנמלך ומלך מיד” (פסיקתא דרב כהנא, החדש, ג, עמ' 82); הצורה הזאת נמצאת גם בפיוטים רבים.

“בשכר ששינו לו מעשה שמים גבהה דעתו עליו, ובשכר שגבהה דעתו עליו אכל עם הגוי על השולחן, ובשכר שאכל עם הגוי על השולחן הראה לו ארון וגילה להן סוד העליונים, ובשכר שהראה לו ארון וגילה להן סוד העליונים נתנו לו מנשה בנו... בשכר אלקנה שמואל ובשכר חזקיה מנשה” (פרשה ט ועוד רבים). המילה “בשכר” נהפכה למילת יחס במשמעות “מפני”:⁴ “בשכר שמשוועין לפני אני מושיע אותם” (עבודה זרה ד, ע”א), היא משמשת במשמעות “תגמול”, לאו דווקא במובן החיובי, השוו: “ושכר עבירה עבירה” (אבות ד, ב).

“בעטרה שעטרה, כשהיו ישראל במדבר לא שינו שמם ולשונם, והיו מלאכי השרת מרננים אחריהם ואומרים, בודאי יש בהן באילו כמעשה אברהם יצחק ויעקב” (פרשה יז). “לרנן” במובן של “דיבור” (ולא “שירה”) פירושו בדרך כלל “לדבר בגנותו של פלוני”: “בנוהג שבעולם מלך בשר ודם יושב ודן כשהוא נותן דימוס הכל מקלסין אותו וכשהוא נותן ספקולה הכל מרננים אחריו” (ירושלמי [ונציה], ברכות פ”ט ה”ה [דף יב, טור ג]); “היו כל אומות העולם מרננים ואומרים: ראיתם זקן וזקנה שהביאו אסופי מן השוק ואומרים: בנינו הוא” (בבא מציעא פז, ע”א), ואילו במדרש שלנו יש לה קונוטציה חיובית. אבל לעתים רחוקות המילה הזאת מופיעה גם במשמעות “לדבר בשבחו של פלוני”: “עד שהבריות מרננות עליו ואומרות איש פלוני כשר וחסיד ונאה להיות חכם” (ספרי במדבר, בהעלותך, צב).

“מצפה מה אם יהיה שלום בין ישראל לאביהן שבשמים” (פרשה ד); “אלך ואעשה דברים מכווערין ודברים שאינן ראויין ואביא שור שיש בו בשר ואעלה על גבי המזבח, מה אם ישא הקדוש ברוך הוא פנים” (פרשה ז); “אלך ואעשה דרכין מכווערין ודברים [שאינן ראויין] אביא עולה שכולה לאישים ואעלה לגבי מזבח, מה אם ישא לי פנים” (פרשה ז); “עוסק אני בדברי תורה

³ pistis – אמונה (יוונית).

⁴ הפיכת שמות עצם למילות יחס ידועה כבר במקרא: “וְהָיָה עֵקֶב תִּשְׁמְעוּן אֶת הַמְּשַׁפְּטִים הָאֵלֶּה” (דברים ז, יב), תחת אֶשֶׁר לא־עֲבַדְתָּ אֶת־ה' אֱלֹהֶיךָ בְּשִׁמְחָה” (דברים כח, מז) וכדומה. ראו למשל Waltke and O'Connor, 1990, p. 199; Jouon and Muraoka, 2006, pp. 304–305, 318–319.

ומחמד ומצפה ומתאוה מה אם תורה תבוא עלי, ואין תורה באה עלי" (פרשה כ); "מה אם עשית כן תזכה ותירש ותנחל ותבוא לעולם הבא, והוא לא עשה כן" (פרשה כב); "עכשיו (שנביאה) [שא נבואה] על כל אומות העולם, מה אם יקבלו תורת עליהן, שם נתנבא ארבע מאות שנה על כל אומות העולם ולא קיבלו ממנו" (פרשה כו); "כיון שנכנס לבית עולמו הקדוש ברוך הוא שמח ובא כנגדו, אומר מה אם יהיה לו בן או בן בן וימלא מקומו של אביו... הקדוש ברוך הוא מתאנח ובא כנגדו, אמר מה אם יהיה לו בן או בן בן ויזכיר שמו של אביו" (פרשה יז).

הצירוף הזה כמעט אינו מופיע במקורות הקלאסיים במשמעות איווי. התיעוד המוקדם ביותר המוכר לנו הוא מקור זה: "כדי שלא יאמר אדם בעצמו אלך ואעשה דברים מכוערים דברים שאינן ראויים ואביא שור שיש בו בשר הרבה ואעלה לגבי מזבח, מה אם ישא הקדוש ברוך הוא פנים" (ויקרא רבה [מרגליות], ויקרא, ב) – כמו במדרש שלנו בפרשה ז.⁵

חילופי סיומות "ים" ו"ין" ידועים בתעודות מדבר יהודה (מור, תש"ע, עמ' 81–85), בספרות המשנאית (נאה, תשנ"ג, עמ' 369–391)⁶ ובמדרשים (וורמסר, תש"ע, עמ' 25; אורבך, תשי"ז, עמ' 193), הם בולטים גם בסדר אליהו רבה. סיומת הריבוי לפעמים מומרת ב"ין" גם במילים שהיא לא מתועדת בהן במקורות אחרים, ולא ניתן להצביע על התניה כלשהי. אפשר לראות בזה סימן לטשטוש הבדלי ההגייה או השפעת הארמי-ישראלית, אבל ייתכן שזו עדות לפוריות הלשון שממשיכה מסורות דקדוקיות קדומות, כך למשל:

"מלמד שהכרובין קודמין למעשה בראשית" (פרשה א) – בספרות הקודמת רק היקרות אחת: "לפי שמצינו כל כלי בית עולמים שאם אין להם של זהב הן עושים אותו של כסף, שומע אני אף שנים כרובין כן" (מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו – מסכתא דבחדש, י), ואילו הצורה "כרובים" נמצאת 179 פעמים בקורפוס העיקרי של ספרות חז"ל.

⁵ אפשר לראות בשימוש הזה בסדר אליהו רבה גם את השפעת הערבית שבה מילית ו' מקדימה את משפט האיווי. תודתי נתונה לד"ר שלומית שרייבום-שבטיאל על ההערה.

⁶ לסיכום המחקר שקדם לו ראו שם, עמ' 371–372, וראו גם את ההפניות אצל ברויאר, תשס"ב, עמ' 126, הערה 358; מור, תש"ע, עמ' 81, הערה 425.

”כרמין שנטעתי לאילו למה” (פרשה ב) – השוו: ”נפק ליה מן מערתא וחמא עלמא מחלף זוויי דהוות כרמין עבידא זייתין זוויי דהוות זייתין עבידא זרעו” (ירושלמי [ונציה], תענית פ”ג ה”ט [דף סו, טור ב]).

”בששה חדשים מגדלים פירות בחורף, בששה חדשין מגדלין ומבשלין פירות בקיץ” (פרשה ב).

”דברין מכווערים ודברים שאינן ראויין” (פרשה ז).

מלפניו גשמין באין לעולם... הן מביאין גשמין ודשאין לעולם” (פרשה ב). הצורה הזאת מתועדת גם במדרשים מאוחרים אחרים: ”שהוא מוריד גשמין” (קטעי מדרשים – גניזה [מאן], טז; נוסח חדש של מדרש תנחומא, עמ’ קכ); ”למה קבעו חכמין ברכת גשמין בתחיית המתים, שעל ידי גשמין הקדוש ברוך הוא מחיה מתים לעתיד לבא” (קטעי מדרשים – גניזה [מאן] ה; קטעים של מדרש על התורה ”זו היא שנאמרה ברוח הקודש”, עמוד נה).

הצורות ”דברין” ו”חדשין” יחידאיות למדרש זה, וצורת ”גשמין” מתועדת רק במדרשים המאוחרים שכתובים בלשון עם השפעות ארמיות מעטות ועם נטייה לשילוב יסודות מקראיים. לכן אי אפשר לזקוף את הצורות האלה על חשבון השפעת הארמית, וזה מעיד על פוריות התופעה לאורך כל חיי לשון חכמים בגרסותיה המוקדמת והמאוחרת.

נטיית פעלי ל”א על דרך ל”י היא מהמאפיינים הבולטים של לשון המשנה (Segal, 1927, pp. 90–91), וכאן ניתן לראות אותה בצורה נדירה:

”מה שכרך מלפני, שתקרי משיח אלהי יעקב ונעם זמרות ישראל” (פרשה ב) – ”זו אומרת תיקרי [אתה, הר חרמון] על שמי וזו אומרת תיקרי על שמי” (ספרי דברים, לו; כ”י וטיקאן 32: 2, יד 3).

העברת הפעלים מבניין קל לבניין פיעל ידועה בלשון חז”ל (בן-חיים, תשי”ח, עמ’ 235–241; ברואר, תשס”ב, עמ’ 189, הערה 108, ומקורות שם; Fassberg, 2001, pp. 243–255) ובלשון ספרות תנחומא (וורמסר, תש”ע, עמ’ 32). גם באלהו רבה ניתן למצוא דוגמאות לכך:

”בששה חדשים מגדלים פירות בחורף, בששה חדשין מגדלין ומבשלין פירות בקיץ” (פרשה ב) – ”זנב העגל שאינה מגעת לערקוב, אמרו חכמים: כל מרבית עגלים כן, כל זמן שהן מגדלין הן נמתחות” (משנה, בכורות ו, יא, בנוסח הבבלי, בכורות מ, ע”ב, כ”י פארמה דה רוסי 138 ויד שנייה בכ”י קאופמן).

עוד תופעה של לשון חז"ל במדרש – החלפת "את" ב-"ל" (אזר, תשנ"ה, עמ' 38–39). בלשון חז"ל "את" ו-"ל" באים לעתים לפני נושא (בעיקר ביד הראשונה של כ"י קאופמן) (אזר, תשנ"ה, עמ' 63–64). המילה בפרטיטיב נמצאת לפעמים במעמד הנושא: "נושאי המטה וחלופיהן וחלופי חלופיהן, את שלפני המטה ואת שלאחר המטה: את שלמטה צורך בהן פטורין ואת שאין למטה צורך בהן חייבין" (ברכות ג, א).⁷ כך גם בסדר אליהו רבה: "אלא כל מי שהוא ספק בידו למחות ואינו מוחה, להחזיר את ישראל למוטב ואינו מחזיר, את הדמים הנשפכין לישראל אינן נשפכין אלא על ידיו" (פרשה יב). ויש גם מקרה שבו הפרטיטיב הזה צוין על ידי "ל": "בעל הבית ששכר פועלים ועיין בהם למי שעושה לאמיתו" (פרשה א), ופירושו "עיין בהם כדי לראות מי עושה לאמיתו".

לא נוכל לתאר את כל הצורות והמילים שמקורן בלשון המקרא, בלשון חכמים א, ובלשון חכמים ב. להלן נעסוק בקווים ייחודיים של סדר אליהו רבה שצמחו על יסוד מאפייני לשון חכמים אבל אינם זהים להם.

ביטויי מפתח

ב"יסודות מבניים מלכדים" (שטיין, תשע"א, עמ' 82) של המדרש מצוי גם ריבוי השימוש בביטויי מפתח חוזרים. ביניהם – "ברוך המקום ברוך הוא" (X 22), "מעיד אני עליי את השמים ואת הארץ" (X 9), "לעולם ולעולמי עולמים" (X 19), "עד סוף כל הדורות" (X 9), "ברוך ה' אשר אין לפניו משוא פנים" (X 9), "מגפפו ומחבקו ומנשקו / מגפפן ומחבקן ומנשקן" (X 10), "דברים / דרכים / מכוערים / מכוערין ודברים שאינם / שאינן ראויים / ראויין" (X 10), "מניין – תדע לך שכן" (ראו ברויאר, תשס"ז, עמ' 228–230; וורמסר, תש"ע, עמ' 57) (X 13), "משלו משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם" (X 13). זה מקנה לסדר אליהו רבה צביון של פסיפס. הצירוף "קורת רוח" במשמעות "תענוג" מופיע בספרות חז"ל 60 פעמים, אבל 31 מהם – בסדר אליהו רבה. זה ביטוי כמעט יחיד שמחבר המדרש הזה נוקט לציון "תענוג". הוא משמש גם במשמעות הרגילה של הביטוי – "סיפוק"⁸ – וגם במשמעות של "הדרגה הגבוהה של תענוג".⁹ כמעט כל

⁷ "את רמן פרטיטיבית אינן נחשבות מילות יחס רגילות, ויש לראות את 'את/מן + צ"ש' כצירוף שמני, ולא כצירוף יחס" (אזר, תשנ"ה, עמ' 224).

⁸ כדי שיצא בן המלך לעשות עימו מלאכה בשדה ויבוא אביו וימצא הימנו קורת רוח" (אליהו רבה, טז).

תחומי השימוש מכוסים על ידי ביטוי זה במדרש סדר אליהו רבה: דברים המורגשים בחושים,¹⁰ פעולות,¹¹ יחסים חברתיים¹² ואף עניינים אלוקיים.¹³

פסיפס הביטויים

לפעמים המחבר אינו משתמש במילים ובביטויים קיימים כיסודות לבניית הטקסט, אלא מרכיב צירופים חדשים משברי הביטויים הקיימים; השברים האלה אינם משתלבים יפה במרקם הטקסט ונושאים את שרידי המשמעות הקודמת, וכך נוצר ניב חדש. מעניין לציין שריכוז הניבים האלה גבוה במיוחד בפרשה א, וזה יכול להצביע על לבטי המחבר על סגנון היצירה בתחילת העבודה על המדרש. הנה הדוגמאות:

“מכיר בראש ובסוף” (פרשה א) – “מְבִלִי אֲשֶׁר לֹא־יִמָּצָא הָאָדָם אֶת־הַמַּעֲשֶׂה אֲשֶׁר־עָשָׂה הָאֱלֹהִים מֵרֵאשִׁית וְעַד־סוֹף” (קהלת ג, יא);

“נתן לו גירושין” (פרשה א). בלשון חכמים “עושים” את הפעולות הפורמליות: “וַיִּלְךְ אִישׁ מִבֵּית לְוִי וַיִּקַּח אֶת־בַּת־לוֹ” (שמות ב, א) ... ויקח – ויחזור מיבעי ליה! א”ר יהודה בר זבנא: שעשה לו מעשה ליקוחין, הושיבה באפריון ואהרן ומרים מרקדין לפניו, ומלאכי השרת אמרו: אם הבנים שמחה” (סוטה יב, ע”א). הצירוף נוצר על סמך הביטוי “נתן לה גט” (משנה, יבמות ה, ב) ושני שימושים מושאלים בפועל “נתן”: (1) נתינת דברים מופשטים: “וַנִּתֵּן־לָךְ רְחֻמִּים וְרַחֲמֶיךָ” (דברים יג, יח), “וכיון שעמד יצחק נתן לו ייסורין ותכהין עיניו” (בראשית רבה [תיאודור־אלבק], תולדות, סה); (2) עשייה: “עם שהוא מצערו, התחיל להודות, ואמר המלך ווי שהודה זה, הייתי מבקש לצערו הרבה והודה מיד, נתן לו אפופסין [פטור מעונש]” (תנחומא [בובר], בשלח, סימן ד). יכול להיות שהביטוי נוצר בהשפעת הציטוט מירושלמי: “כִּי־שָׁנָא שְׁלַח אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל (מלאכי ב, טז): בישראל נתתי גירושין לא נתתי גירושין באומות העולם” (ירושלמי [ונציה] קידושין פ”א ה”א [נדף נח, טור ג]), אבל שם משמעות הפועל – “התקין”, “ייסד”.

⁹ “מפני מה הוצאתנו מתוך אותה מידה טובה. מפני מה הוצאתנו מתוך אותה מידה שלקורת רוח [שכינה]” (שם, לא).

¹⁰ “מים הללו קורת רוח הן לכל באי העולם” (שם, יח).

¹¹ “משיב אותו העבד לפני המלך ואמר: אדוני המלך! וכי מה מלאכה עשיתי ומה קורת רוח מצאת ממני שאתה עושה לי כל הכבוד הזה?” (שם).

¹² “נפתלי שימש את יעקב אבינו ומצא הימנו קורת רוח” (אליהו רבה, ט).

¹³ “מפני מה הוצאתנו מתוך אותה מידה טובה. מפני מה הוצאתנו מתוך אותה מידה שלקורת רוח [שכינה]” (שם, לא).

"נתחייבו אומות העולם לישטף ולהיאבד מן העולם ולירד לגיהנם, על ששילחו יד על ישראל וירושלים וכנגד בית המקדש" (פרשה א). הצירוף "שלח יד" במקרא ובלשון חז"ל מצריך את מילית היחס "ב": "וַיִּבְקְשׂוּ לְשַׁלַּח יָד בְּמִלְכָּךְ אֲחֻשְׁנֹרֶשׁ" (אסתר ב, כא), אתם גרמתם לי לשלוח יד בבחירי" (ספרי דברים, האזינו, שכא). נוסף לכך, המשמעות "לתקוף" מבוטאת על ידי הצירוף "שלח יד" בבניין קל. אם הניב שלנו איננו טעות, נדמה שהמחבר התכוון למשמעות "שלחו חיילים על ישראל וירושלים", כמו "חילי הגדול אשר שלחתי בכם" (יואל ב, כה).

"טפיח שתי ידיו על זו" (פרשה ז) – "א"ל למך ווי לי זקני הוא, טפח שתי ידיו בחרטה ונגע בראש התינוק והרגו בשוגג" (מדרש תנחומא [ורשא], בראשית, סימן יא); "רב קטינא דידיה אמ': כפיו סופק זה על זה" (ברכות נט, ע"א) (כ"א א.366).

"כך עונותיהם של ישראל נמחין בעולם הזה ואין להם תקומה לעולם הבא" (פרשה א) – בלשון חז"ל הצירוף נוהג רק ביחס לאנשים: "אם נאמר ואבדיל אומות העולם מכם לא היתה תקומה לאומות העולם" (פסיקתא דרב כהנא [מנדלבוים], ה – החדש הזה, ה).

כינוס גליות (פרשה ד) – קיבוץ גליות (מגילה יז, ע"ב).

"אברהם הזקין והלבין נמנע מדרכו של עולם, ושרה הזקינה והלבנה ונמנעה מדרכו של עולם" (פרשה ו) – אמרו נלך ונתפוש דרך העולם" [מהדורת וילנא – דרכו של העולם] (בראשית רבה [תיאודור-אלבק], וישב, פד). בבראשית רבה הכוונה למהלך דברים רגיל, ואילו סדר אליהו רבה מכוון ליחסי מין שמכונים לעתים בספרות התלמודית "דרך ארץ": "אמר אביי: מי שאינו בקי בדרך ארץ, ליתי ג' קפזי קורטמי דחוחי, ונידוקינהו ונישליקינהו בחמרא ונישתי. אמר רבי יוחנן: הן הן החזירוני לנערותי" (גיטין ע, ע"א).

"[המקום ברוך הוא...] עשיר ושמח בחלקו" (פרשה א) – "איזהו עשיר השמח בחלקו" (אבות ד, א). הפניית התיאור המשנאי להקב"ה מפליאה.

"שהוא משכים ומשחיר לבית הכנסת" (פרשה יא) – "שהוא משחיר ומעריב בהן" (ויקרא רבא, יט, א, תיג), "במי אתה מוצאן [הלכות] – במי משכים ומעריב עליהן לבית המדרש" (עירובין כב, ע"א-ע"ב). משמעות המילים "משכים" ו"משחיר" אחת היא, ולפנינו עירוב של שני ביטויים חז"ליים.

"באותה שעה התיעצו מלאכי שרת, והיו קושרין תיגר לפני הקדוש ברוך הוא" (פרשה כט). על הביטוי הזה כתבנו לעיל.

לפעמים מחבר המדרש מצרף שתי מילים להרכב חדש:

“לאנה הולכין?” (פרשה כט). הצורה הזאת נמצאת גם במדרשים מאוחרים אחרים: “ואם יוצאים לאנה הם יוצאים?” (אוצר המדרשים [אייזנשטיין] שמעון בן יוחאי, עמ' 554); “בקרקע המשכן עפר לאנה היה הולך?” (פתרון תורה, פרשת נשא, עמ' 132). היא מורכבת משתי מילות שאלה: “כשהגיע לאותו משמר אמרו לו לאן אתה הולך” (תוספתא, תענית [ליברמן] פ”ג ה”ז); “כיון שיצאו מירושלים אמר אנה אלך? והוא שאמר נלך למאוס” (אבות דרבי נתן, נוסחא ב, פרק כט).

ביטויי הפלגה (סופרלטיבים)

סדר אליהו רבה בסגנונו הציורי מרבה בתארים מופרזים: לעולם ולעולמי עולמים, עד סוף כל הדורות. לפעמים השאיפה להפלגה יוצרת ביטוי החורג מכללי הלשון:

“הקדוש ברוך הוא אוהבו אהבה גמורה ביותר” (פרשה ה) – השוו: “לפיכך אהבם הקדוש ברוך הוא אהבה גמורה” (ויקרא רבה [מרגליות], ויקרא, ב).
 “פעם אחת הייתי מהלך בכרך גדול שבעולם, והייתה שם תשחורת, ותפסוני והכניסוני בבית המלך” (פרשה א) – הביטוי שאמור לציין “העיר הגדולה ביותר” משמש במשמעות “אחד הכרכים הגדולים”.
 “חדר חדרי חדרים” (פרשה ז) (4 X בפרק אחד) – בהקבלה לתואר “מלך מלכי המלכים”; השוו בלשון חז”ל הקלאסית: “אף אתה עשה לבך חדרי חדרים והכניס בה דברי בית שמיי ודברי בית הלל” (תוספתא, סוטה [ליברמן] פ”ז ה”ב).

משמעות חדשה

הופעת המילים שלא במקומן יכולה לגרום לטעינתם במשמעות חדשה:

“בנה חצר שהיא ארבע אמות על ארבע אמות, ועשה מבוי על פתחו שהוא ארבע על ארבע טפחים” (פרשה טז). “מבוי” בספרות חז”ל הוא רחוב שאליו נפתחות חצרות, הוא לא יכול להיות 4 על 4 טפחים: “מבוי שהוא גבוה למעלה מעשרים אמה ימעט רבי יהודה אומר אינו צריך והרחב מעשר אמות ימעט ואם יש לו צורת הפתח אף על פי שהוא רחב מעשר אמות אין צריך למעט” (משנה, עירובין א, א). 4 על 4 טפחים הוא שיעור חלון: “יש כפי חלון ארבעה על ארבעה טפחים” (תוספתא, עירובין [ליברמן] פ”ז ה”א).

"זרעו של עשו הרשע שביטלו מילה מבשרם והעבירו על מצות שבת ועל כל מצוות שבתורה" (פרשה כב). משמעות "אי קיום מצוות" מתבטאת על ידי פועל "עבר" בכניין קל: "עבר על מצות עשה ועשה תשובה אין זו ממקומו עד שמוחלין לו" (תוספתא, יומא [כפורים] [ליברמן] פ"ד ה"ו), ואילו "העביר על המצווה" פירושו "דחה את קיומה, דילג עליה מחוסר זמן או עניין": "אמר ריש לקיש: אין מעבירין על המצות" (יומא ע, ע"א).

"כשהיו ישראל במדינה מה נאמר בהן, כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל עלותיכם ספו על זבחיכם" (פרשה ז) – השו: "העומר היה מתיר במדינה ושתי הלחם במקדש" (משנה, מנחות י, ו). במשנה המילה "מדינה" באה לפעמים במשמעות "ארץ ישראל", אבל רק בצימוד ל"מקדש", ואילו כאן – בנפרד. "אמר לי, סופר אתה, אמרתי לו, מה שהוא" (פרשה א). "מה שהוא" או "משהו" משמש בלשון המשנה כציון כמות קטנה של חומר או מידה, אבל כאן הביטוי הזה מציין הופעה מועטה של תכונה אנושית.

משמעות "הפוכה"

לפעמים המשמעות החדשה שהוקנתה לביטוי הפוכה מהמקורית:

"אמר להן: היזהרו בנטיעות הללו, היזהרו באילנות הללו, וזהרו בגפנים הללו. כיון שאכלו ושתו, עמדו ועקרו את הגפנים וקיצצו את האילנות והכריתו את הבתים ואת הנטיעות. כיון שבאן ומצאן הרחיבה דעתו מהן, אמר: הרי הן כתינוקות שלבית רבן, מה אעשה לאילו?" (פרשה יא). משמעות הביטוי "הרחיב דעת" בלשון חז"ל – "שימח": "שלשה מרחיבין דעתו של אדם, אלו הן: דירה נאה, ואשה נאה, וכלים נאים" (ברכות נו, ע"ב), ואילו כאן המחבר מביא אותו במשמעות "קצה נפשו".

"מה ראיתה שהגבהתה את קולך, אמר להם, לא דיי שלא קריתי ושלא שניתי, אלא עכשיו שניתן לי רשות, לא אגביה את קולי ותשוח נפשי עלי" (פרשה יד); "מחמדים ומתאווים ומצפים, שאם ימצא אחד מהם פתח אחד בדברי תורה ותשוח נפשו עליו" (פרשה טו); "אמר לי, רבי תשוח עליך נפשך, שהרבה השחתה את נפשי עלי לטובה" (פרשה טו). הביטוי הזה הובן בספרות חז"ל במשמעות "יגון", "עצבות": "זְכוּר תְּזַכּוּר וְתִשׁוּחַ עָלַי נְפִשִי (איכה ג, כ): תני ר' חייא משל למלך שהלך לחמת גדר ונטל בניו עמו, פעם אחת הקניטוהו ונשבע שאין נוטלן עמו, והיה נזכר עליהם ובוכה ואומר הלואי הוו בני עמי, אעפ"י שמקניטין אותי" (איכה רבה [בובר], ג). ומחבר המדרש נוקט אותו במשמעות הפוכה "שמח".

“דור פלוני עשה כך תורה, כך קנסתי עליו טובה... ודור פלוני כך עשה רעה, וכך קנסתי עליו מיתה” (פרשה יח). ספרות חז”ל מכירה רק המשמעות השלילית של הפועל הזה: “רבונו של עולם, מפני מה קנסת מיתה על אדם הראשון?” (שבת נה, ע”ב), ואילו כאן המשמעות היא “גזר”, ללא קונוטציה שלילית.

השפעת הפיוט

כדברי יהלום (תשמ”ה), “עולים לשונות פיוט בדרשות הכתובים”, אבל “בהזדמנויות נדירות ובמדרשים מאוחרים יחסית”¹⁴ (עמ’ 33). וכמן (תשע”א) הראתה את השפעת הפיוט על “מדרש חדש על התורה”. מחבר המדרש סדר אליהו רבה חי, כפי שהוא מעיד, בארץ ישראל, ותרבותו היא תרבות ארץ ישראל. מקורות רעיונותיו הם משנה, מדרשי הלכה ומדרשי אגדה, ובין מקורות לשונו מקום נכבד מוקצה לפיוט הארץ-ישראלי.¹⁵ הרבה ביטויים הייחודיים לפיוט מצאו את דרכם לסדר אליהו רבה.¹⁶

”[נִיָּרֵק אֶת-חֲנִיכְיוֹ יְלִידֵי בֵיתוֹ (בראשית יד, יד)] במה ירק אותם? בכסף וזהב ובאבנים טובות ומרגליות וכל כלי חמדה שבעולם” (פרשה ו). צורת “נִיָּרֵק” מתפרשת בספרות התלמוד והמדרש כפועל משורש רו”ק בהפעיל, אבל כאן היא נתפסת כנגזרת משורש “ירק” במשמעות חדשה – “צייד”. הנה מקור הדרשה הזאת: “נִיָּרֵק אֶת-חֲנִיכְיוֹ. רב אמר – שהריקן בתורה ושמואל אמר – שהריקן בזהב” (נדרים לב, ע”א, כ”י מינכן). הפועל “ירק” בבניין קל ובמשמעות “שלף כלי זין” מתועד רק בסליחה של רב האי גאון שנכתבה אחרי הופעת מדרש סדר אליהו רבה, אבל השימוש בה אינו זהה לשימוש באליהו רבה ומעיד על מסורת פיוטית קדומה: “וכאשר מיהרו לחלל ואיחרו לחלות, שכח חנות וירק חנית, זעף אפו על מה הגיעם” (רב האי גאון, סליחות לתשעה באב, אוי מי קשה כאב, שורה 6).

¹⁴ על שימוש בפסיב כפועל עומד בפיוטים ובפרקי דרבי אליעזר ראו שם, עמ’ 63.

¹⁵ על השפעת רעיונות הפיוט על המדרשים המאוחרים – אליצור, תשמ”ו; תשנ”ב; הכהן, תש”ס; פליישר, תשנ”ז.

¹⁶ על הקווים המשותפים ללשון הפיוט וללשון המדרש ראו ברגמן, תשס”ד, עמ’ 182–183; וכמן, תשע”א. ביטויים שמצאה וכמן שעברו מפיוט למדרש: חִישָׁה לִקֵּץ, חִינֵן, כְּסָא רוּם וְכְסָא עוּמָק, אוּמְלָל, לוֹהֲקִים, הִילוּלִים (במשמעות “שבחים”). על שימוש מדרשי במליצות שמקורו בפיוט ראו שם, עמ’ 62.

"אין צויה אלא כרוז" (פרשה ח). פועל מהשורש "צוה" משמש בבניין קל רק בלשון הפיוט: "פורק עון צו¹⁷ ראשו דברת קודש" (יוסי בן יוסי, סדר עבודה ליום הכיפורים, אזכיר גבורות, שורה 174), "צו אליו צור לצור ועלה" (קליר, קדושתות לשבועות, ארץ מטה ורעשה, שורה 9). ואילו בספרות חז"ל בניינו פיעל והתפעל. שם הפועל ממנו – "ציווי": "וצוה הכהן – ציווי בכהן ושחיטה בכל אדם" (ספרא מצורע א). מחבר סדר אליהו רבה רגיל כל כך לצורות פיוטיות שגזור מהן צורות חדשות, אף על פי שאינו מרבה לגזור צורות שאינן מתועדות במקורותיו.

"אילו בתי מדרשות שנותנין דומה ליחיד ומאזנין לשמוע דברי תורה" (פרשה ב). פועל משורש "אזן" בבניין פיעל נמצא רק בפיוטים, אבל הרבה, 65 פעמים בקורפוס האקדמיה ללשון העברית: "לכן שימעו ואיזנו עידותיך בשמים ובארץ" (יניי, קדושתות לשבתות השנה, דברים, יחד נביאים נת', דב' 32, שורה 5). במקרא משמעות הפועל "איזן" היא "השווה במאזנים": "וַיִּתֵּר שְׁהֵיָה קִהְלֵת חֶכֶם עוֹד לְמִדְּעַת אֶת־הָעַם וְאַזְן וְחָקֵר תִּקֵּן מְשָׁלִים הַרְבֵּה" (קהלת יב, ט).

"באותה שעה נתקבצו כל מלכי מזרח, ובאין ומעסים את המלכים אשר סביבות אברהם, ולא אמר להם דבר עד שנגעו בו בגופו, שנאמר וישמע אברם כי נשבה אחיו" (פרשה ו). "מעסים" פירושו "לשים כמו עיסה". הצורה הזאת שממנה נוצרה המילה "עיסוי" בעברית המודרנית, מתועדת רק בפיוטים: "גוזל עניים ומעסה" (קליר, קדושתות ליום כיפור: מ"א אדיר בועודו, יו"כ, שורה 49); "ונועדו להדרים ורגל נשאו לעסם" (יוסף ב"נ, קדושתא לד' פסח: אתה אדיר מהררי, שורה 267). הפועל מְעַשֶׂה / מְעַסֶּה בלשון חכמים פירושו "גורם לעשייה": "ישראל שעיסו [והכריחו לתת גט] כמעשה גוים פסול... וגוים שעיסו כמעשה ישראל כשר" (ירושלמי, גיטין פ"ט ה"ח [דף נ ע"ד]).

"שניתקנו וניתקמו בהן בישראל, והקב"ה נתנקה ונתנקם בו ובכל מחנהו" (פרשה ח). בלשון חז"ל צורת עבר התפעל מהשורש הזה אינה מתועדת, אבל בלשון הפיוט היא נמצאת, בדומה לפעלים רבים בבניין נתפעל:¹⁸ "ובנסעו ארון קם ומקמיו נתנקם" (קליר, קדושתות לשבתות חנוכה: אשרי העם שככה, שורה 62).

"כך היו מגפחין להן כך היו משפפין להן באפן עד שנתישבה דעתן עליהן" (פרשה כז); "והלכו ומצאו אדם אחד שטמון בסלע, תפשוהו ברגליו והוציאוהו מן הסלע, ויחרו פניו מחורבות, התחילו מגפחין לו בפניו ומשפפין לו באפיו" (פרשה כט). הפועל "שפשף" ידוע בלשון חכמים: "נטל לידו אחת ושפשפה

¹⁷ על צורות הפעלים המקוצרות בפיוטים ראו יהלום, תשמ"ה, עמ' 33, 86–96.
¹⁸ על בניין נתפעל ראו קדרי, תשל"ח; קמרון, תשל"ז; בראשר, תשס"ט, עמ' 3–5.

בחברתה טמאה" (משנה, ידיים ב, ג), אבל השורש הקצר מתועד רק בפיוטים: "נצחך שרף מעופף, סע כרמל וים שיפף" (בר כלפה, יוצרות למועדים: אשרי איש, שבועות, שורות 16–17). משמעות השורש הזה בלהגים ארמיים אינה תואמת את ההקשר.

"נאספים קהילין קהילין" (פרשה א); "בא ומוצאן שיושבין קהילין קהילין ועסוקין בתורה" (פרשה יט). תצורת המילה הזאת ייחודית לפיוט: "קהילים תהיו עליהם לכלותם" (קילר, יוצרות לשבתות השנה, דברים: א, למצוא פדיום, ראה, שורה 37). עם זאת, בלשון חז"ל יש מילים שעברו למשקל פֶּעַל ושינו את צורת הרבים: אָהֵל (כלאים ח, ה, כ"י קאופמן; כלים יח, ב, כ"י פרמה ב; ועוד רבים),¹⁹ "אית מילין במועד דקשיין מן אהילות ומן נגעים" (ירושלמי, מועד קטן פ"ב ה"ה [פא עמוד ב]).

השפעת הארמית

השפעת הארמית נראית בשימוש במילת יחס תמורת סמיכות כפולה: "וקשין לפניו של אבינו שבשמים להפסיק כל שנעשו [על ידי] כשירין" (פרשה כג); "אהיה ביניהם של ישראל" (פרשה כז). כך היא דרכה של הארמית הבלבית: "תני תנא קמיה דרבי יוחנן" (ברכות ה, ע"א); "עובדא הוה בחד תלמיד דהוה יתיב קמיה דר' עקיבה" (איכה רבה [בובר], א).²⁰ מבנה דומה משקף תופעה של לשון חז"ל: "אשריהן של ישראל שכל אותו הצער והעינוי והלחץ שהיה להם חלף והלך לו" (פרשה ה) – "אמר ר' שמעון אשריהם של צדיקים שאין נפטרין מן העולם עד שהן מצוין את בניהם אחריהם על דברי תורה" (מדרש תנאים לדברים, פרק א), והשוו הביטוי "אשריהם לצדיקים" (תלמוד בבלי X 6).²¹

סיכום

התופעות שהצבענו עליהן – ביטויי מפתח חוזרים, הרכבי הביטויים, סופרלטיב, יצירת משמעות חדשה, נתינת משמעות הפוכה לביטויים קיימים, השפעת הפיוט

¹⁹ בר־אשר, תשס"ט, עמ' 161. ראו גם אגמון־פרוכטמן, תשמ"ב; בן־רוך, תשל"ב.

²⁰ על הכינוי המקדים בארמית בבלית ראו למשל Sokoloff, 2011, p. 667.

²¹ במקורו הופיע הביטוי כנראה בהשפעת הארמית.

– מראים את הטיב התנייני של לשון המדרש סדר אליהו רבה. בתחומי הפונולוגיה (סיומת – ין), המורפולוגיה (נפעל ל"א על דרך ל"י, שינויי קל-פיעל) והתחביר (חילוף "את"–"ל", "מה אם", סמיכות כפולה) לשון החיבור נראית כהמשך ישיר וטבעי של לשון חז"ל א רב; בתחום אוצר המילים והסגנון היא שפה שמסתמכת על מקורות קודמים, כולל הפיוט. אבל מההסתמכות הזאת התפתח אידיולקט מעניין ומקורי. מחבר המדרש אינו מהסס ליצור ביטויים חדשים מהחומר הלשוני שלפניו, הוא מקנה לביטויים קיימים משמעויות חדשות, בוחר צירופים ומילים אהובים לשימוש מרובה. הלשון הזאת דומה בטיבה ללשון הלטינית של ימי הביניים – גם היא השתמשה בביטויים מהספרות הקלאסית בתור אבני בניין לסגנון החדש.²² מוסכם שהעברית אף פעם לא הייתה "לשון מתה",²³ ועל אף הפסקת הדיבור העברי (גם בקרב חכמי התורה) נכתבו בה יצירות חדשות בסגנונות חדשים. לשון המדרש המאוחר, ובפרט לשון סדר אליהו רבה, הוא דוגמה כרונולוגית ראשונה של שימוש חי בעברית "לא חיה".

מקורות

- אגמון-פרוכטמן, מ' (תשמ"ב). "ומר עם אהלים": עיון לשוני בבית שיר של דונש בן לברט. *לשוננו*, מו, עמ' 3–8.
- אורבך, א"א (תשי"ז). לשאלת לשונו ומקורותיו של ספר "סדר אליהו". *לשוננו*, כא, עמ' 197–324, 183.
- אזר, מ' (תשנ"ה). *תחביר לשון המשנה*. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית.
- אלבוים, י' (תשמ"א). בין מדרש לספר מוסר: עיונים בפרקים א-ו ב"תנא דבי אליהו". *מחקרי ירושלים בספרות עברית*, א, עמ' 144–154.
- אליצור, ש' (תשמ"ו). פיוט קדום על עשרת הדיברות וגלגולי תבניתו. בתוך: ב' סגל (עורך), *עשרת הדיברות בראי הדורות* (עמ' 301–326), ירושלים.
- אלבוים, י' (1992). לתפיסת הגאולה ב"תנא דבי אליהו". בתוך: בלומברג צ' (עורך), *גל עיני... "עמ' 303–322*). ניר-גרסי: הובוקן.
- אליצור, ש' (תשנ"ב). מפיוט למדרש. בתוך: מ' בר-אשר (עורך), *ספר היוכל לרב מודכי ברניאר*, ב, (עמ' 383–397). ירושלים: אקדמון.

²² ראו Mantello and Rigg, 1996.

²³ ראו למשל מישור, תשמ"ט-תש"ן, עמ' 210.

- בן-דוד, י' (תשל"ב). קטל – קטילים (קטילות). *לשוננו*, לו, עמ' 312–313.
- בנודיד, א' (תשכ"ד-תשל"א). *לשון מקרא ולשון חכמים*. תל-אביב: דביר.
- בן-חיים, ז' (תשי"ח). מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל. *לשוננו*, כב, עמ' 223–245.
- בראנד, י' (תשל"ג). סדר תנא דבי אליהו רבה וזוטא (זמנו ומחברו). בתוך: ב"צ לוריא (עורך), *זד לגבורות – שזד* (עמ' 597–617). ירושלים: קרית ספר.
- בר-אשר, מ' (תשס"ט). מערכת הבניינים בלשון התנאים (עיון מורפולוגי). *מחקרים בלשון חכמים*, ב (עמ' 27–3). ירושלים: מוסד ביאליק.
- ברגמן, מ' (תשס"ד). *ספרות תנחומא-ילמדנו: תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי התהוותם*. ניר-גרסי: גוריאס.
- ברויאר, י' (תשס"ב). *העברית בתלמוד הבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים*. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- ברויאר, י' (תשס"ז). שינויים מילוניים במהלך תקופת חז"ל. *לשוננו*, סט, עמ' 227–241.
- גרינץ, י"מ (תשכ"ט). על זמנו של תנא דבי אליהו. *סיני*, סה, עמ' 237.
- הכהן, ע' (תש"ס). לביור זיקתם של מדרשי אסתר לפיטי ההרחבה הקיליריים לפורים "אספרה אל חוק" ו"אמל ורבך". *נטועים*, ז, עמ' 45–74.
- וורמסר, י' (תש"ע). *לשון ספרות תנחומא-ילמדנו*. עבודת תיזה באוניברסיטת חיפה.
- וורמסר, י' (תשע"ג). קווים לדמותה של לשון התנחומא-ילמדנו. *לשוננו*, עה, עמ' 191–220.
- וכמן, ג' (תשע"א). לשון פייטנים ורמזי פיוטים ב"מדרש חדש על התורה". *מחקרי ירושלים בספרות עברית*, כד, עמ' 55–71.
- יהלום, י' (תשמ"ה). *שפת השיר של הפיוט הארץ ישראלי הקדום*. ירושלים: מאגנס.
- מור, א' (תש"ע). *דקדוק העברית של תעודות מדבר יהודה בין המרד הגדול למרד בר-כוכבא*. עבודת דוקטור באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- מורשת, מ' (תשל"ג). ללשונה של "משנת ר' אליעזר" או "מדרש דל"ב מידות". *בר-אילן*, יא, עמ' 183–223.
- מישור, מ' (תשמ"ט-תש"ן). תחיית הלשון – האומנם נס? *לשוננו לעם*, מ – מא (קובץ לשנת הלשון), עמ' 208–214.
- מרגליות, מ' (תשי"ג). לבעיית קדמותו של ספר סדר אליהו. בתוך: מ"ד קאסוטו, י' קלוזנר, י' גוטמן (עורכים), *ספר אסף* (עמ' 370–390). ירושלים: מוסד הרב קוק.
- נאה, ש' (תשנ"ג). שתי סוגיות נדורות בלשון חז"ל. בתוך: מ', בר-אשר, ד' רוזנטל, (עורכים), *מחקרי תלמוד ב: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל* (עמ' 364–392). ירושלים: מאגנס.

סימונסון, ש' (תשכ"ז). יהודי אירופה הנוצרית באספקלריה של "סדר אליהו זוטא". בתוך: א' מילאנו, ד' קארפי, א' רופא (עורכים), *ספר זכרון לאריה ליאונה קארפי* (עמ' 64–71). מילאנו: מכון למדעי היהדות.

פינשטט, י' (תשנ"א). דרכי חינוך ב"תנא דבי אליהו". *מכלול*, ב, עמ' 35–45.

פליישר, ע' (תשנ"ז), "מבטלי" עשרת הדיברות – בפיוט, במדרש ובתרגום, *תרכיץ*, סו, עמ' 92–61.

פרידמן (איש-שלום), מ' (1902). *סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא המוכאים בשם תנא דבי אליהו: עפ"י כת"י רומי משנת תתל"ג עם הוספת מאיר עין ומבוא כולל י"ב מאמרים ומפתחות שונים*. וינה: אחיאסף (Wahrmann Books).

צוקר, מ' (1955). לפתרון בעית ל"ב מידות ר' אליעזר. *Proceedings - American Academy for Jewish Research*, 23, עמ' א–לט.

קדרי, מ"צ (תשל"ח). נתפעל כבינוני בלשון הרבנית (השו"ת) מה טיבו? *לשוננו*, 42 (ג/ד), עמ' 190–202.

_____ (תשס"ג). תלמוד תורה ב"סדר אליהו: המשנה הרעיונית בהקשרה ההיסטורית-חברתי. *דעת*, 52–50, עמ' 35–59.

קוגוט, ש' (תשל"ג/1). לשימושן של מילים עבריות באשכנז. *לשוננו לעם*, כד, עמ' 172–176.

_____ (תשל"ג/2). שימושים מילוניים בעברית של "ספר חסידים" שאינם מתועדים במילונים או שתיעודם פגום. *דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות*, 6 (ד), עמ' 183–195.

_____ (תשל"ו). *המשפט המורכב בספר חסידים*. עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית.

_____ (תשמ"ד). *פסוקי התכן – טיבם ומבניהם. פרק בתחביר העברית של ספר חסידים בזיקה לעברית המקראית וללשון חז"ל ובהשוואה לעברית החדשה*. ירושלים: מאגנס.

קמרון, אלישע (תשל"ז). נתפעל בינוני. *לשוננו*, מא (ב), עמ' 144–157.

קרופ, מ' (תש"ם). על היחס בין משנה כ"י פארמא דה-רוסי 138 לבין ספרא וסדר אליהו רבא וזוטא כ"י ואטיקן 31. *תרכיץ*, מט (א–ב), עמ' 194–196.

רביץ, ח' (תשכ"ט), זמנים ודרכים בפועל שבלשון "ספר חסידים". *דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות*, 4 (2), עמ' 113–116.

שטיין, ד' (תשע"א). פרקי דרבי אליעזר וסדר אליהו: הערות מקדימות על פואטיקה ומרחב מדומיין במדרש המאוחר. *מחקרי ירושלים בספרות עברית*, כד, עמ' 73–92.

Elbaum, J. (2006). Tanna de-vei Eliyahu. In: *Encyclopaedia Judaica*, 2nd edition (Vol. 19, pp. 508a-b). Detroit et al.: Thomson Gale.

Fassberg, S. E. (2001). The movement from Qal to Pi'el in Hebrew and disappearance of Qal internal passive. *Hebrew Studies*, 42, pp. 243–255.

Girón Blanc, L. F. (1986) Vocablos griegos y latinos en Exodo Rabbah I. *Sefarad*, 46 (1–2), pp. 219–228.

- Herr, M. D. (2006). Midrash. In: *Encyclopaedia Judaica*, 2nd Edition (Vol. 14, pp. 182a–185b). Detroit et al.: Thomson Gale.
- Jouon, P. and Muraoka, T. (2006). *A Grammar of Biblical Hebrew*. Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico.
- Kogut, S. (1984). The language of "Séfer Hasidim"; its linguistic background and methods of research. *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, 2, pp. 95–108.
- Mantello, F. A. C. and Rigg, A. G. (Eds.) (1996). *Medieval Latin: An Introduction and Bibliographical Guide*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press.
- Segal, M. H. (1927). *A Grammar of Mishnaic Hebrew*. Oxford: Clarendon Press.
- Sokoloff, M. (2011). Jewish Babylonian Aramaic. In: S. Weninger, G. Khan, M. P. Streck and J. C. E. Watson (Eds.), *The Semitic Languages: An International Handbook* (pp.660–670). Berlin: Mouton de Gruyter.
- Strack, H. L. and Stemberger, G. (1992). *Introduction to the Talmud and Midrash*. Minneapolis: Fortress Press.
- Tanna debe Eliyahu: The Lore of the school of Elija* (1981). W. G. Brude and I. J. Kapstein (Trans.). Philadelphia: Jewish Publication Society of America.
- Waltke, B. K. and O'Connor, M. (1990). *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*. Eisenbrauns: Winona Lake.